

UDK 27-43:17.026.2:303.01+303.025

Primljeno: 4. 5. 2018.

Prihvaćeno: 5. 7. 2018.

Izvorni znanstveni rad

SOLIDARNOST I »STVARANJE NOVOG MENTALITETA« PREMA SOCIJALNOM NAUKU CRKVE: TEORIJSKI I EMPIRIJSKI PRISTUP

Marijana KOMPES

Katedra za teologiju, Hrvatsko katoličko sveučilište

Ilica 242, 10 000 Zagreb

marijana.kompes@unicath.hr

Sažetak

U apostolskoj pobudnici *Evangelii gaudium* iz 2013. godine papa Franjo ističe da solidarnost »podrazumijeva [...] stvaranje novog mentaliteta koji razmišljanja u terminima zajedništva i prioriteta života svih nad prisvajanjem dobara od strane nekolicine« (EG 188). Polazeći od navedene teološke osnove ovaj rad istražuje načelo solidarnosti uzimajući u obzir podjelu etičkog prostora na područje pravednosti (strukturna razina) i dobrog života (individualna razina) u novovjekovnome prirodnom pravu i utjecaja te podjele na solidarnost. Donosi se argument relacionalnosti načela solidarnosti iz perspektive socijalnog nauka Crkve te se obrazlažu relacionalni vidovi solidarnosti, koje je postavio papa Ivan Pavao II. (osoba i struktura), razradio papa Benedikt XVI. (ljubav i pravednost te bratstvo) te kontekstualizirao papa Franjo (osoba i zajedništvo) pod vidom »stvaranja novog mentaliteta« u odnosu na solidarnost. Empirijski dio rada istražuje relacionalnost solidarnosti u hrvatskom kontekstu i temelji se na hrvatskom istraživanju *Religija i ljudska prava* (2014.) koje je provedeno u sklopu međunarodnog projekta *Religion and Human Rights* (2012. – 2019.). Rezultati pokazuju, između ostalog, porast nesigurnosti ispitanika u odnosu na solidarne oblike djelovanja te, u određenoj mjeri, pozitivan utjecaj religioznosti na solidarnost.

Ključne riječi: solidarnost, socijalni nauk Crkve, relacionalnost solidarnosti, novi mentalitet, papa Franjo, osoba, zajedništvo, religioznost.

Uvod

Solidarnost predstavlja jednu od najmlađih kategorija moralne i političke misli ali istodobno i jednu od najslojevitijih,¹ što osobito dolazi do izražaja u vremeni-

¹ Usp. Kurt BAYERTZ, *Solidarität. Begriff und Problem*, Frankfurt am Main, 1998., 11.

ma krize, bilo da je riječ o financijskoj, gospodarskoj, ekološkoj, klimatskoj krizi, krizi hrane ili nekoj drugoj vrsti krize koje pogađaju kako individualnu tako i strukturalnu razinu društva. Slojevitost solidarnosti se tada očituje, s jedne strane, u ulozi koju solidarnost zauzima u određenoj krizi i, s druge strane, u pitanju nalazi li se sama sposobnost čovjekova solidarnog djelovanja u krizi.² Solidarnost stoga adresira status antropološkog utemeljenja ljudske povezanosti i zajedništva (nasuprot individualizmu) kao i teorijska pitanja o mehanizmima uređenja društvenog života sve do razine socijalne države³ u kojoj se solidarnost strukturira. Iz teološke perspektive status antropološkog utemeljenja ljudske povezanosti, a time i solidarnosti, duboko je ukorijenjen u kršćanstvu te, iako je sam pojam skovan tek u moderno doba, stvarnost solidarnog djelovanja je u kršćanstvu bila prisutna od samih početaka.⁴ Moderni pojam solidarnosti Katolička crkva je prihvatila bez prethodnih faza njegova odbijanja i postupnog približavanja, kao što je bio slučaj s modernim pojmovima ljudskih prava i demokracije. Razlog je činjenica postojanja dubokih korijena i stvarnosti solidarnosti u kršćanstvu ali i povijesna datost da solidarnost, koja predstavlja bitan vid socijalnih prava, za razliku od nekih političkih i građanskih prava, nije bila tako intenzivno iskorištena u borbi protiv Crkve u moderni. U okviru Katoličke crkve moderan pojam solidarnosti, koji biva obogaćen kršćanskim *ethosom*, očituje se, primjerice u XIX. stoljeću u odnosu na *caritas* (ljubav)⁵ i u zalaganjima za strukturalne reforme u duhu socijalnog učenja Crkve.⁶ U tom kontekstu

² Usp. Lucie BILLMANN – Josef HELD (ur.), *Solidarität in der Krise. Gesellschaftliche, soziale und individuelle Voraussetzungen solidarischer Praxis*, Wiesbaden, 2013.; Moritz BODDENBERG, *Krise der Solidarität – Solidarität der Krise: ein soziologischer Blick auf eine gesellschaftliche Kategorie im Wandel der Zeit*, u: *Soziologiemagazin*, 7 (2014.) 1, 20–38.

³ Usp. Moritz BODDENBERG, *Krise der Solidarität – Solidarität der Krise: ein soziologischer Blick auf eine gesellschaftliche Kategorie im Wandel der Zeit*, 22.

⁴ Ta tema je bila osobito istražena u sklopu hrvatskoga znanstveno-istraživačkog projekta Teološko fundiranje solidarnosti u hrvatskom društvu (2002. – 2005.) u sljedećim člancima: Ivan DUGANDŽIĆ, *Biblijska inspiracija solidarnosti danas*, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 4, 971–990; Ivan DUGANDŽIĆ, *Oblici solidarnosti u ranom kršćanstvu*, u: *Bogoslovska smotra*, 74 (2004.) 2, 377–398; Nikola VUKOJA, *Solidarnost iz perspektive kršćanske duhovnosti: od otačkog doba do našeg vremena*, u: *Bogoslovska smotra*, 74 (2004.) 2, 399–431.

⁵ Prvoj pripadaju, između ostalih biskup Charles-Émile Freppel iz Angersa (1827. – 1891.), Adolf Koping (1813. – 1865.), Frédéric Ozanam (1813. – 1853.), Družba sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskog ali i brojne ženske kongregacije, koje nastaju upravo u XIX. stoljeću kao odgovor na patnju i bijedu ljudi u industrijskoj revoluciji. Usp. Relinde MEIWES, *Frauen in Bewegung. Das katholische Kongregationswesen im 19. Jahrhundert*, u: Christoph STIEGMANN (ur.), *Caritas. Nächstenliebe von den frühen Christen bis zur Gegenwart*, Paderborn, 2016., 316–323, 323.

⁶ Posebno se ističu u Njemačkoj »radnički biskup« Wilhelm Emmanuel von Ketteler (1811. – 1877.) (usp. Paul MISER, *Social Catholicism in Europe: From the Onset of Industrialization*

praksa solidarnog djelovanja nije bila i nije samo jedan vid socijalne pomoći jer, kako papa Franjo naglašava, ono što kršćanin čini za druge ima transcendentnu dimenziju jer se u bratu trajno produljuje utjelovljenje za svakoga od nas.⁷ Stoga papa Franjo u kontekstu 2013. godine koja je također bila obilježena brojnim krizama, ističe u apostolskoj pobudnici *Evangelii gaudium* kako solidarnost podrazumijeva »stvaranje novog mentaliteta koji razmišlja u terminima zajedništva i prioriteta života svih nad privsivanjem dobara od strane nekolicine«⁸ (EG 188). Papa adresira solidarnost u okviru socijalnog nauka Crkve gdje ona predstavlja jedno od temeljnih načela, što je Oswald von Nell-Breuning slikovito izrazio činjenicom da je solidarnost »načelo biti«⁹ (*Seinsprinzip*) koja određuje cijelu strukturu ljudskog društva i time nosi društvo, kao što i stupovi i potpornji nose zgradu gotičke katedrale ili čelična struktura moderne nebodere. Iz toga se očituje da je solidarnost temeljni zakon uzajamne odgovornosti,⁹ ukoliko se ne želi da se društvo uruši zbog slabosti te temeljne nosive konstrukcije. Kao načelo solidarnost predstavlja kako regulativnu etičku mjeru za prosudbu prakse na individualno-etičkoj i na socijalno-etičkoj razini (društvene i političke strukture) tako i orijentaciju za donošenje etičkih odluka na objema razinama. U socijalnom nauku Crkve načelo solidarnosti je prisutno od samih početaka, iako pod drugim nazivima kao npr. kod pape Lava XIII. kao »prijateljstvo«¹⁰, pape Pija XI. kao »socijalna

to the First World War, London, 1991., 101–212), Franz Hitze (1851. – 1921.) i Heinrich Pesch (1854. – 1926.), a u Austriji Karl von Vogelsang (1818. – 1890.) (usp. Charles CURRAN, *Catholic Social Teaching. 1891 – Present: A Historical, Theological, and Ethical Analysis*, Washington D.C., 2002., 9), dok je u Francuskoj to Alban de Villeneuve-Bargemont (1784. – 1850.). Oni su pomogli ne samo jačanju Katoličkog socijalnog pokreta XIX. stoljeća i tako prihvaćali moderan pojam solidarnosti, koji su obogatili kršćanskim sadržajem ljubavi i pravednosti, nego se u tom krugu razvija i pojam »solidarizam«⁸ osobito kod biskupa Kettelera, Heinricha Pescha, Gustava Gundlacha (1892. – 1963.) i Oswalda von Nell-Breuninga (1890. – 1991.). Usp. Anton RAUSCHER, *Solidarismus*, u: Walter KASPER I DR. (ur.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, IX, Freiburg – Basel – Wien, 2006., 706; Timo LÄKEN, *Solidarität neu denken? Die Sozialverkündung der Kirche zwischen Bruch und Kontinuität*, Berlin, 2007., 29.

⁷ Usp. Papa FRANJO, *Evangelii gaudium – Radost evanđelja. Apostolska pobudnica o naviještanju evanđelja u današnjem svijetu* (24. XI. 2013.), Zagreb, 2014., br. 179 (dalje: EG).

⁸ U apostolskoj pobudnici *Evangelii gaudium* solidarnost se spominje osamnaest puta. Usp. EG 58, 65, 68, 71, 75, 87, 187, 188, 189, 190, 196, 203, 221, 228, 240.

⁹ Usp. Oswald von NELL-BREUNING, *Baugesetz der Gesellschaft, Solidarität und Subsidiarität*, Freiburg, 1990., 11. Taj Nell-Breuningov stav također je u temelju argumentacije *Kompendija socijalnog nauka Crkve o solidarnosti*. Usp. PAPINSKO VIJEĆE »IUSTITIA ET PAX«, *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, Zagreb, 2005., br. 193.

¹⁰ Usp. LAV XIII., *Rerum novarum. Enciklika o »stanju radnika«* (15. V. 1891.), br. 20–21, 114–116, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve. Stota godina katoličkoga socijalnog nauka*, Zagreb, 1991. (dalje: RN).

ljubav«¹¹ a kod Pavla VI. kao »civilizacija ljubavi«¹². Solidarnost se obrađuje na društvenoj,¹³ teološkoj (usp. GS 32)¹⁴ i međunarodnoj dimenziji (usp. GS 57, AA 14),¹⁵ a osobit je doprinos pape Ivana Pavla II.¹⁶ i njegovih nasljednika, kao što će biti prikazano u radu.

Polazeći iz perspektive socijalnog nauka Crkve i kršćanske socijalne etike, cilj ovoga rada jest teološko-teorijski i empirijski istražiti »stvaranje novog mentaliteta« u odnosu na solidarnost i njegovo značenje u hrvatskom kontekstu. Empirijski dio rada temelji se na rezultatima hrvatskog istraživanja *Religija i ljudska prava* iz 2014. godine.¹⁷ Solidarnost kao načelo socijalnog nauka Crkve osobito je istražena u sklopu hrvatskoga znanstveno-istraživačkog projekta *Teološko fundiranje solidarnosti u hrvatskom društvu*, provedenog 2002. – 2005. godine pod vodstvom prof. dr. sc. Stjepana Balobana, u sklopu kojeg su objavljeni znanstveni članci u dvama tematskim brojevima znanstveno-teološkog časopisa *Bogoslovska smotra*.¹⁸ Također je načelo solidarnosti istraživano u sklopu dva empirijska istraživanja u okviru projekta *Europsko istraživanje vrednota*, provedenog 1999. i 2008. godine.¹⁹ Za ovaj rad od osobite je važnosti rezultat iz 2008. godine u sklopu *Europskog istraživanja vrednota* da preko četrdeset posto Hrvata drži kako njihovi sugrađani brinu uglavnom samo o sebi i za sebe a

¹¹ Usp. PIO XI., *Quadragesimo anno. Enciklika u povodu četrdesete obljetnice enciklike »Rerum novarum«* (15. V. 1931.), br. 88, 206, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve* (dalje: QA).

¹² Usp. *Acta Apostolicae Sedis*, 68 (1976.) 2, 145 (dalje: AAS); IVAN PAVAO II., *Centesimus annus* (1. V. 1991.), br. 10, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve* (dalje: CA).

¹³ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium spes. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu* (7. XII. 1965.), br. 23–31, 90, u: *Dokumenti*, Zagreb, 2008. (dalje: GS).

¹⁴ Usp. PAVAO VI., *Octogesima adveniens. Apostolsko pismo prigodom 80. obljetnice enciklike Rerum novarum* (14. VI. 1971.), br. 18, 23, 31, 41, 43, 49, 50, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve* (dalje: OA); DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Apostolicam actuositatem. Dekret o apostolatu laika* (18. XII. 1965.), br. 8, u: *Dokumenti* (dalje: AA).

¹⁵ Usp. PAVAO VI., *Populorum progressio. Enciklika o nastojanjima oko razvitka naroda* (26. III. 1967.), br. 17, 48, 73, 84, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve* (dalje: PP).

¹⁶ Usp. IVAN PAVAO II., *Laborem exerces – Radom čovjek. Enciklika o ljudskom radu* (14. IX. 1981.), br. 8, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve* (dalje: LE); IVAN PAVAO II., *Sollicitudo rei socialis – Socijalna skrb. Enciklika o dvadesetoj obljetnici enciklike Populorum progressio* (30. XII. 1987.), br. 36, 38–40, u: Marijan VALKOVIĆ (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve* (dalje: SRS).

¹⁷ Detaljnije o projektu u poglavlju 2. *Konceptualni model istraživanja* ovog rada.

¹⁸ Usp. *Bogoslovska smotra*, 74 (2004.) 2, 349–594: tematski broj: Teološko fundiranje solidarnosti u hrvatskom društvu; *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 4, 967–1199: tematski broj: Traganje za solidarnošću u Hrvatskoj.

¹⁹ Izdvajamo dva znanstvena članka koja su bitna za temu ovog rada: Stjepan BALOBAN – Gordan ČRPIĆ – Ivan ŠTENGL, *Solidarnost i socijalna (ne)osjetljivost*, u: Josip BALOBAN (ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*, Zagreb, 2005., 179–206; Stjepan BALOBAN – Gordan ČRPIĆ – Ivan ŠTENGL, *Desolidarizacija hrvatskog društva*, u: *Bogoslovska smotra*, 80 (2010.) 2, 563–596.

samo petnaestak posto građana pokušava pomoći drugima. Mlađi naraštaji su pokazali nešto veću spremnost ne samo brige za sebe već i za druge.²⁰ Koje nove uvide donosi istraživanje *Religija i ljudska prava* iz 2014. godine i može li se govoriti o »stvaranju novog mentaliteta« kada je riječ o solidarnosti kod mladih ljudi? Odgovor na pitanje: Koje su oznake toga »novog mentaliteta«, ne samo s teorijske teološko-analitičke strane nego i u odnosu na stavove mladih u Hrvatskoj o solidarnim i nesolidarnim oblicima djelovanja te koji prediktori utječu na njihovo oblikovanje, specifičan je cilj istraživanja ovoga rada.

1. Relacionalnost načela solidarnosti

1.1. Podjela (*derelacionalnost*) u novovjekovnome prirodnom pravu

Moderno značenje solidarnosti podrazumijeva dvije dimenzije: ljubavi, milosrđa (osoba, krepost, dobro, individualna razina) i pravednosti, socijalnog sustava (strukturnalna razina). Takva podjela nije inherentna kršćanstvu,²¹ nego je oznaka novovjekovnog prirodnog prava (Immanuel Kant), koje čini temelj političke filozofije prosvjetiteljstva. Klasično prirodno pravo (sv. Toma Akvinski) poima »pravo« i »dobro« uzajamno prožetim u pozitivnom pravu (*lex humana*) s dvostrukim ciljem: mir (*pax*) i krepost (*virtus*). Novovjekovno prirodno pravo napušta tu cjelovitu perspektivu tako da dijeli etički prostor u dva relativno neovisna područja, koja u praktičnoj filozofiji imaju različite uloge. To su: područje pitanja *pravednosti* i područje pitanja *dobroga života*. Kant tu podjelu izražava razlikovanjem između pravnih obveza (*Rechtspflichten*) i obveza kreposti (*Tugendpflichten*).²² Za pojam solidarnosti, osobito u socijalnom nauku Crkve ta podjela predstavlja, kako će biti kasnije prikazano, trajnu zadaću

²⁰ Usp. Stjepan BALOBAN – Gordan ČRPIĆ Ivan ŠTENGL, *Desolidarizacija hrvatskog društva*, 578.

²¹ Novi zavjet ne poznaje ni pojmovnu ni sadržajnu podjelu između pravednosti i ljubavi, nego se oni međusobno nadopunjavaju: pravednost predstavlja kvalitetu kako zakona, pravila i normi tako i osobe, a ljubav se odnosi na osobu. Razumijevanje pravednosti, prema kojem je adresat prava slabiji i onaj tko je u potrebi, približava se onome što pokriva ljubav. Tako ljubav može postati pokretačka snaga izglasavanja zakona neovisno o tome što ona uvijek sadrži dodatnu dimenziju koja se ne može normirati. Ljubav koja je »ispunjenje Zakona« (Rim 13,10) pretpostavka je svim konkretnim i pojedinačnim regulacijama. U tom smislu su ljubav prema Bogu i bližnjemu (usp. Mk 12,28-34; Mt 22,34-40; Lk 10,25) najveće zapovijedi Novog zavjeta. Usp. Ingeborg GABRIEL, *Grundzüge und Positionen katholischer Sozialethik*, u: Ingeborg GABRIEL – Alexandros K. PAPADEROS – Ulrich H. J. KÖRTNER, *Perspektiven ökumenischer Sozialethik. Der Auftrag der Kirchen im größeren Europa*, Ostfildern, 2006., 127–226, 161–162.

²² Usp. Arno ANZENBACHER, *Christliche Sozialethik*, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1998., 71, 68–69.

etički prosuđivati i upozoravati na krajnosti koje se mogu dogoditi unutar takve podjele etičkog prostora na dva relativno neovisna područja. To su prije svega dvije krajnosti: promatrati solidarnost samo kao emocionalnu povezanost i dobrovoljnu aktivnost milosrđa na individualnoj razini i pritom isključiti socijalno-etičku razinu,²³ ili druga krajnost, promatrati solidarnost samo kao institucionalno-strukturalnu obvezu pri čemu bi pojedinac ostao pasivan i naizgled dispenziran obveze prakticirati solidarnost na individualnoj razini. Takav pristup bi izravno naštetio načelu supsidijarnosti, koje je povezano s načelom solidarnosti.²⁴

1.2. Relacionalnost načela solidarnosti u socijalnom nauku Crkve

Socijalni nauk i prije njega socijalna teorija i praksa Crkve²⁵ u odnosu na načelo solidarnosti označava konceptualna relacionalnost između etike dobra (individualno područje) i etike pravednosti (strukturalna razina), dakle »relacionalnost načela solidarnosti«, koju ovdje donosimo kao argument u prikazu pozicioniranja socijalnog nauka Crkve u odnosu na načelo solidarnosti. Ona je, kako će biti prikazano, bitna sastavnica socijalnog nauka Crkve papa Ivana Pavla II., Benedikta XVI. i Franje. Kao jedna od ključnih teoloških kategorija,²⁶ relacionalnost je bitna oznaka čovjeka kao »slike Božje« (*imago Dei*) (usp. Post 1,26), a time i njegove sposobnosti življenja solidarnosti. Pravedne strukture pretpostavljaju pravedne pojedince i pojedinac stoji kako u odnosu s drugim ljudima tako i u odnosu sa strukturama jer »svi su za sve odgovorni« (SRS 38). Socijalno-etička prosudba relacionalnosti načela solidarnosti od posljednjih trojice papa uključuje prepoznavanje krajnosti (primjerice naglašavanja samo jedne dimenzije i zanemarivanje druge ili zapostavljanja obaju) te društvenih i antropoloških disfunkcionalnosti koje iz toga proizlaze i davanja smjerni-

²³ Stjepan Baloban donosi analizu podataka o visokoj razini osobne solidarnosti i niskoj razini društvene solidarnosti u Hrvatskoj u sklopu projekta Teološko fundiranje solidarnosti u hrvatskom društvu. Usp. Stjepan BALOBAN, *Ostvarivanje solidarnosti po supsidijarnosti*, u: *Bogoslovska smotra*, 75 (2005.) 4, 1019–1043, osobito 1021–1026.

²⁴ O vezi između načela solidarnosti i supsidijarnosti vidi u: Stjepan BALOBAN, *Ostvarivanje solidarnosti po supsidijarnosti*, 1019–1043; Stjepan BALOBAN – Gordan ČRPIĆ (ur.), *O solidarnosti i supsidijarnosti u Hrvatskoj*, Zagreb, 2004.

²⁵ Usp. Johannes SCHASCHING, *Die soziale Botschaft der Kirche. Von Leo VIII bis Johannes XXIII*, Innsbruck – Wien – München, 1963., 30–38.

²⁶ Pojam relacije je teološki bitan u trinitarnoj teologiji, nauku o stvaranju, soteriologiji, ekleziologiji i antropologiji. Usp. Hans Christian SCHMIDBAUER, *Relation. II. Theologisch*, u: Walter KASPER I DR. (ur.), *Lexikon für Theologie und Kirche*, IX, 1029–1030, osobito 1029.

ca za obnovu relacionalnosti solidarnosti u svrhu ostvarivanja općeg dobra. Konkretni pristup trojice papa bit će prikazan pomoću triju modela: 1. osoba i struktura; 2. ljubav i pravednost te bratstvo; 3. osoba i zajedništvo.

1.2.1. Osoba i struktura

Odnos osobe i strukture u načelu solidarnosti važna je tema socijalnih enciklika pape Ivana Pavla II. upravo zbog njegove povijesne suočenosti s komunizmom u kojem je u marksističkom kolektivizmu osoba podređena strukturi, kolektivnost je ispred individualnosti i pravo države je ispred prava pojedinca. Karol Wojtyła još za vrijeme akademske djelatnosti na Sveučilištu u Lublinu razvija personalističku etiku²⁷ primjenom fenomenologije, aristotelovsko-tomističke filozofije pri čemu je, vezano uz solidarnost, uočljiv utjecaj Maxa Schelera, koji ističe važnost pojedinca u odnosu na društvenu dimenziju.²⁸ Taj utjecaj se osobito očituje u socijalnoj enciklici *Sollicitudo rei socialis*, u kojoj papa obrađuje solidarnost u kontekstu govora o »strukturama grijeha« (SRS 36–37)²⁹ i odgovornosti. Te strukture grijeha nisu apstraktne nego »imaju svoj korijen u osobnom grijehu« (SRS 36) i mogu se jedino pobijediti dijametralno oprečnim stavom kao npr. zalaganjem za dobro bližnjega (usp. SRS 38). Solidarnost pritom »nije, dakle, osjećaj neke neodređene sućuti ili površnog ganuća [...] Naprotiv, to je čvrsta i postojana odlučnost zauzeti se za opće dobro, to jest za dobro svih i svakoga, jer svi smo mi uistinu za sve odgovorni« (SRS 38). Na papin govor o »strukturama grijeha« utjecao je Schelerov koncept o »zajedničkom grijehu« (*Gemeinschuld*), koji se može razumjeti u kontekstu središnjeg pojma njegove socijalne filozofije a to je »skupna osoba« (*Gesamtperson*).³⁰ Socijalni čini pojedinačnih osoba konstituiraju jednu novu stvarnost, naime bit »skupne osobe« (*Gesamtperson*) koja ima vlastitu bit i nalazi se u odnosu s pojedinačnim osobama.³¹ Kao primjere »skupne osobe« Scheler navodi državu, na-

²⁷ Ona je prikazana u njegovu filozofskom djelu iz 1969. godine *Osoba i čin*. Usp. Karol WOJTYŁA, *Osoba i čin*, Split, 2017.

²⁸ Prema Scheleru: »Zajednica ima svoje posljednje utemeljenje u ideji osobe i nisu vrijednosti zajednice nego vrijednosti osobe od najviše vrijednosti«, Max SCHELER, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus*, Halie, 1916., 546.

²⁹ Usp. i ranije u apostolskoj pobudnici iz 1984. godine *Reconciliatio et paenitentia*, br. 16. Papa ističe da govor o »društvenom grijehu« znači priznati da na temelju ljudske solidarnosti svaki osoban grijeh na neki način utječe i na druge ljude. Usp. IVAN PAVAO II., *Reconciliatio et paenitentia – Pomirenje i pokora* (2. XII. 1984.), Zagreb, 1996., br. 16 (dalje: RP).

³⁰ Usp. Max SCHELER, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, 547–555.

³¹ Usp. *Isto*, 543.

ciju i Crkvu.³² Ono što »skupnu osobu« najviše odlikuje je osjećaj solidarnosti i to »nepredstavničke solidarnosti«, dakle one koja se ni na koji način ne može delegirati. Upravo je po solidarnosti cijeli moralni svijet cjelina unutar koje je svaki pojedinac suodgovoran tako da osim samoodgovornosti za vlastita djela snosi istovremeno i *suodgovornost*³³ za mišljenja i djelovanja zajednice, čak i tamo gdje pojedinačna osoba nije svjesna direktnog suučesništva.³⁴ Konkretnije, kako pojedinačna osoba ima individualan grijeh tako i »skupna osoba« ima grijeh koji je »zajednički grijeh« (*Gemeinschuld*) i na kojem svaki pojedinac ima svoj udio³⁵ – po tome i jest zajednički. Svaki pojedinac se stoga treba preispitati: Što se ćudoredno pozitivnog u svijetu moglo dogoditi ili ćudoredno negativnog u svijetu spriječiti, da sam ja na svojem mjestu u društvenoj strukturi drukčije djelovao i da sam kao pojedinac za sebe više želio i htio ostvariti ono što je po sebi dobro za mene?³⁶ Suodgovornost, prema Scheleru, predstavlja radikalni oblik propitivanja koje implicira solidarnost jer kada primjerice jedna osoba počini nedjelo mržnje i nasilja, ključno je pitanje kako je takav čin bio moguć i kako sam ja pridonio oblikovanju svijeta u kojem je takav čin uopće moguć.³⁷ Uz »zajednički grijeh« na papinu definiciju solidarnosti je utjecao i Schelerov koncept *suodgovornosti* koju on naglašava kroz formulaciju »svi smo mi uistinu za sve odgovorni« (SRS 38). Relacionalnost načela solidarnosti kod pape Ivana Pavla II. se očituje upravo u obnovi odnosa između osobe i strukture kroz naglašavanje važnosti osobe preko suodgovornosti te upozoravanja na strukturalne deformacije kao što je »struktura grijeha«, koja ima svoj korijen u osobnom grijehu. Kod »promjene mentaliteta« kada je riječ o solidarnosti, prema papi, važnu ulogu ima upravo osoba³⁸ a promjena na individualnoj razini odražava se i na strukturne promjene.

³² Usp. *Isto*, 546.

³³ Upravo se po suodgovornosti, personalizam Maxa Schelera bitno razlikuje od svakog oblika individualizma.

³⁴ Usp. Max SCHELER, *Die christliche Liebesidee und die gegenwärtige Welt*, u: Max SCHELER, *Vom Ewigen in Menschen. Gesammelte Werke*, V, Bern, 1954., 355–401, osobito 376; Max SCHELER, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, 555.

³⁵ Usp. Max Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, 488.

³⁶ Usp. *Isto*, 556.

³⁷ Usp. *Isto*, 526. U odnosu na Prvi svjetski rat Scheler naglašava da predmet »zajedničkog grijeha« nije njegov početak, kako i kada je započeo, nego to da je rat bio moguć, da se mogao dogoditi. Usp. Max SCHELER, *Vom kulturellen Wiederaufbau Europas*, in: Max SCHELER, *Vom Ewigen in Menschen. Gesammelte Werke*, V, 403–447, osobito 416.

³⁸ Taj stav je prisutan od prve enciklike pape Ivana Pavla II. *Redemptor hominis*, osobito III. dio »Otkupljeni čovjek i njegov položaj u suvremenom svijetu«, IVAN PAVAO II., *Redemptor hominis – Otkupitelj čovjeka. Enciklika na početku papinske službe* (4. III. 1979.), Zagreb, 1996., br. 13 (dalje: RH).

1.2.2. Ljubav i pravednost te bratstvo

Relacionalnost načela solidarnosti istaknuta je kod pape Benedikta XVI. naglaskom na uspostavu odnosa između ljubavi (individualne dimenzije) i pravednosti (strukturalne dimenzije)³⁹ osobito u enciklici *Deus caritas est* iz 2005. godine te naglaskom na bratstvo u enciklici *Caritas in veritate* iz 2009. godine. Ljubav je pojam koji su i drugi pape u tradiciji socijalnog nauka Crkve dovodili u usku vezu s pojmom solidarnosti, primjerice papa Pio XI., govoreći o solidarnosti kao »društvenoj ljubavi« (QA 89), i papa Pavao VI., govoreći o »civilizaciji ljubavi«⁴⁰. Na tragu pape Ivana Pavla II. papa Benedikt upozorava na sljedeću krajnost: »iza tvrdnje da će pravedne strukture učiniti suvišnim i nepotrebnim djela ljubavi, skriva se materijalističko shvaćanje čovjeka: pogrešno shvaćanje prema kojem čovjek može živjeti 'samo o kruhu' (Mt 4,4; usp. Pnz 8,3) – to uvjerenje ponižava čovjeka i u konačnici ne prepoznaje ono što je specifično ljudsko« (DCE 28). Taj je pristup prisutan u modernoj misli, primjerice Jean Jacques Rousseau u svojoj teoriji socijalne pravednosti postulira da je društvo to koje korumpira pojedinca. Time je reformulirao sve ljudske probleme u vidu razlikovanja između prirode (naravi) i povijesti nasuprot klasičnom razlikovanju između tijela i duše. To bi značilo da društvena reforma treba doći prije osobne reforme što je bio koristan argument osobito u komunističkoj propagandi. Pojam pravednosti a osobito socijalne pravednosti u takvoj interpretaciji mogao je postati predmetom ideološke zlouporabe.⁴¹ Kao i papa Ivan Pavao II., papa Benedikt XVI. ističe važnost osobe u odnosu prema strukturi, ljubavi u odnosu prema pravednosti, dakle relaciji kojoj posebno u enciklici o socijalnoj pravednosti *Quadragesimo anno* posvećuje pozornost pomoću pojmova »socijalna pravednost i socijalna ljubav« (usp. QA 88, 126). Papa Benedikt XVI. posvješćuje da će ljubav uvijek biti nužna čak i u najpravednijim društvima, naglašavajući da se upravo ljubavlju može ostvariti supsidijarnost, a ne očekivati da će država sve riješiti (usp. DCE 28), što onda otvara prostor i za solidarno djelovanje. Uspostava pravednih struktura tiče se politike te vjernici laici imaju zadaću raditi na uspostavi pravednog poretka u društvu (usp. DCE 29), što je bitan vid angažmana za solidarnost. Relacionalnost načela solidarnosti papa

³⁹ Usp. BENEDIKT XVI., *Deus Caritas est – Bog je ljubav. Enciklika o kršćanskoj ljubavi* (25. XII. 2005.), Zagreb, 2006., br. 26–29, osobito 28 (dalje: DCE).

⁴⁰ PAVAO VI., Homilija prilikom zatvaranja Svete godine (25. XII. 1975.), u: AAS, 68 (1976.) 2, 145; PAVAO VI., Poruka za Svjetski dan mira 1977., u: AAS, 68 (1976.) 12, 709.

⁴¹ Usp. Michael NOVAK, *The Catholic Ethics and the Spirit of Capitalism*, New York – Toronto – Oxford – Singapore – Sydney, 1993., 68–69.

konkretizira u odnosu na solidarnost svih naroda, civilno društvo te mnoge oblike suradnje između državnih i crkvenih organizacija (usp. DCE 30).

U socijalnoj enciklici *Caritas in veritate*, koja 2009. godine stoji ne samo u znaku obljetnice *Populorum progressio* nego i svjetske gospodarske krize, papa adresira odnos osobe i strukture (institucije) u načelu solidarnosti kada tematizira razvoj i solidarnost. Papa ističe da institucije same po sebi nisu dostatne, jer cjeloviti ljudski razvoj podrazumijeva da svi slobodno i solidarno preuzmu odgovornost, imajući transcendentni pogled na osobu koji sprečava upadanje u preuzetnost samospasenja.⁴² Nadalje relacionalnost solidarnosti papa adresira u okviru aktualne problematike ekonomske djelatnosti u vremenu globalizacije pri čemu uvodi govor o načelu besplatnosti, koja nosi i hrani solidarnost. Načelo besplatnosti je prema papi izraz bratstva, bratske zajednice koja bez Boga, koji nas je prvi ljubio i poučavao nas po Sinu u čemu se sastoji bratska sebedarna ljubav, dakle samo po našim ljudskim snagama, ne može biti u potpunosti bratska zajednica. Društvo koje se sve više globalizira čini nas bliskima, no ne i braćom (usp. CIV 19). Papa argumentira da je besplatnost izraz solidarnosti upravo zato jer ostvaruje bratstvo i to bratsko zajedništvo je ono po čemu se očituje relacijska dimenzija solidarnosti. Kao najprikladnije ozračje za ostvarivanje ekonomije besplatnosti i bratstva papa ističe civilno društvo (usp. CIV 38, 39). Kako papa naglašava, solidarnost je prije svega osjećaj odgovornost svih za sve i zbog toga ne može biti povjerena isključivo državi (usp. CIV 38). Kada je riječ o tržištu i ekonomskoj djelatnosti, papa Benedikt XVI. ističe, kako socijalni nauk Crkve drži da solidarnost i uzajamnost, odnosi prijateljstva i društvenosti mogu živjeti i unutar ekonomske djelatnosti a ne samo izvan nje ili »nakon« nje (usp. CIV 36). Stoga u traganju za rješenjima aktualne ekonomske krize papa posebno naglašava međunarodnu solidarnost i socijalnu solidarnost (usp. CIV 60–61).⁴³ Relacijska dimenzija solidarnosti vidljiva je i u odnosu prema okolišu jer svaka »povreda solidarnosti i građanskog prijateljstva štetno utječe na okoliš« (CIV 51) i upravo u tom kontekstu papa govori o nužnosti učinkovite »promjene mentaliteta« (CIV 51) i usvajanja »novih životnih stilova« (CIV 51)⁴⁴ te o zajedništvu s drugim ljudima u svrhu zajedničkog rasta (usp. CIV 51), temi koja prožima govor pape Franje o solidarnosti.

⁴² Usp. BENEDIKT XVI., *Caritas in veritate – Ljubav u istini. Enciklika o cjelovitome ljudskom razvoju u ljubavi i istini* (29. VI. 2009.), Zagreb, 2010., br. 11 (dalje: CIV).

⁴³ Papa u enciklici naglašava kako »doista, ekonomija treba etiku kako bi ispravno funkcionirala, ali ne etiku kakvu god, nego etiku koja je usmjerena na ljude« (CIV 45).

⁴⁴ Papa Franjo govori u enciklici *Laudato si' o »težiti novom stilu života«*. Usp. Papa FRANJO, *Laudato si' – Hvaljen budi. Enciklika o brizi za zajednički dom* (24. V. 2015.), Zagreb, 2015., br. 203–208 (dalje: LS).

1.2.3. Osoba i zajedništvo

Relacionalnost načela solidarnosti izražena je kod pape Franje pojmom zajedništava kada obrazlaže da »solidarnost [...] označava mnogo više od nekoga povremenog čina darežljivosti. Podrazumijeva, naime, stvaranje novog mentaliteta koji razmišlja u terminima zajedništva i prioriteta života svih nad prisvajanjem dobara od strane nekolicine« (EG 188). Zajedništvo, dakle, čini samu bit »stvaranje novog mentaliteta«, što solidarnost podrazumijeva. Pojam zajedništva kao izraz solidarnosti koje je čovjek kao »slika Božja« sposoban izgrađivati Papa teološki utemeljuje obuhvaćajući njegovu širinu koju ovdje sistematiziramo na: zajedništvo čovjeka s Bogom, sa samim sobom i s bližnjima. Na prvoj razini zajedništva (iskustva solidarnosti) s Bogom Papa ističe da upravo pomanjkanje solidarnosti prema siromahovim potrebama izravno utječe na naš odnos s Bogom (usp. EG 187). Papa pritom teološki govori o siromahu kao bratu⁴⁵ te ističe da je izvor zajedništva s bližnjima zajedništvo s Bogom, koji već jest prisutan među građanima promičući solidarnost i bratstvo, samo ta prisutnost treba biti otkrivena i pronađena (usp. EG 71).

Na drugoj razini zajedništva (solidarnosti) sa samim sobom Papa ukazuje kako tvrdoća srca i duha, zaboravnost, rastresenost i zaokupljenost potrošnjom i zabavom na individualnoj razini dovode do otuđenja koje sve pogađa, posljedično dovodi do otuđenog društva koje u svim svojim oblicima društvene organizacije otežava ostvarivanje međuljudske solidarnosti (usp. EG 196).⁴⁶ Time je istaknuta relacionalnost između individualne i društvene razine kada je riječ o solidarnosti.

Na trećoj razini zajedništva (solidarnosti) s bližnjima papa Franjo adresira individualnu i strukturalnu razinu i to u kontekstu govora o pravdi. Polazeći od Isusova zahtjeva upućenog na individualnoj razini »Podajte im vi jesti« (Mk 6,37), Papa ističe kako to podrazumijeva suradnju⁴⁷ u uklanjanju strukturnih uzroka siromaštva ali i svakidašnje geste solidarnosti na individualnoj razini kojim odgovaramo na vrlo konkretne potrebe koje susrećemo (usp. EG 188). Prema Papi to je put utjecaja na strukture. Nadalje, Papa navodi kako solidarnost sa siromašnima, koja se živi kao odluka da im

⁴⁵ Usp. »Tko ima dobra ovoga svijeta i vidi brata svoga u potrebi pa zatvori pred njim srce – kako ljubav Božja ostaje u njemu?« (1 Iv 3,17). Usp. EG 187.

⁴⁶ U toj točki papa Franjo stoji u tradiciji pape Ivana Pavla II. u socijalnoj enciklici *Centesimus annus*. Usp. CA 41.

⁴⁷ U ovoj točki papa Franjo adresira činjenicu koju je papa Benedikt XVI. istaknuo, govoreći o vjernicima laicima koji imaju zadaću raditi na uspostavi pravednog poretka u društvu (usp. DCE 29), što dakle nužno podrazumijeva suradnju u izgradnji pravednih struktura.

se vrati ono što im pripada, utire put drugim promjenama u strukturama i omogućuje ih (usp. EG 189). Relacionalnost načela solidarnosti u kontekstu struktura postaje, dakle, neizostavni uvjet njihove pozitivne promjene. Primjerice sredstva ljudske komunikacije mogu se pretvoriti u pravo iskustvo bratstva, karavanu solidarnosti, u velike mogućnosti susreta i solidarnosti među svima (usp. EG 87). Na trima navedenim razinama (odnosa prema Bogu, sebi i bližnjima) relacionalnost solidarnosti postaje najvidljivija upravo u ostvarivanju zajedništva. Na strukturalnoj razini Papa adresira ekonomsku politiku kojoj govor o svjetskoj solidarnosti i dostojanstvu siromašnih smeta (usp. EG 204, 190). Papa podsjeća i poziva, osobito bogate, na nesebičnu solidarnost i vraćanje ekonomije i financija na etiku naklonjenu čovjeku te izriče kritiku »ekonomije koja ubija« (EG 53)⁴⁸ i govori o nužnosti rješavanja strukturalnih uzroka siromaštva (usp. EG 202). Temelji Papina socijalnog nauka o solidarnosti kao zajedništvu i bratstvu mogu se iščitati iz utjecaja »teologije naroda«, koja je razvijena u Katoličkoj crkvi u Argentini između Drugoga vatikanskog koncila i konferencije u Medellínu (Kolumbija, 1968. godine)⁴⁹ i čiji su elementi, prema tumačenju teologa⁵⁰ sadržani i u apostolskoj pobudnici *Evangelii gaudium* te također u *Laudato si'* (usp. LS 149). Ona predstavlja »opciju za siromašne«, iz životnog svijeta siromašnih⁵¹ i temelji se na kulturi pobožnosti »običnih« ljudi, uključujući i njihovu duhovnost i osjećaj za pravdu. Ona prepoznaje »pučku mistiku« (*mística popular*),⁵² na koju se i *Evangelii gaudium* referira, što je od osobite važnosti kada je riječ o bratstvu jer »'pučka mistika' prihvaća na svoj način čitavo evanđelje i utjelovljuje ga u izrazima molitve, bratstva, pravednosti, borbe i slavlja« (EG 237).⁵³ Time Papa vrednuje one koji su, često u uvjetima materijalnog siromaštva, i sami potrebni brat-

⁴⁸ Također i »idolopoklonstvo novca« (EG 55) i »ideologije koje hrane apsolutnu autonomiju tržišta i financijskih spekulacija« (EG 56, 202).

⁴⁹ Glavni inicijatori »teologije naroda« bili su katolički svećenici: Luciano Gera (1924. – 2012.), koji je sudjelovao kao stručnjak na Drugome vatikanskom koncilu te biskupskim konferencijama Latinske Amerike u Medellínu (1968.) i Pueblu (1979.), Rafael Tello (1917. – 2001.), koji je kao i Gera predavao na Teološkom fakultetu Argentinskoga papinskog katoličkog sveučilišta u Buenos Airesu te isusovac Juan Carlos Scannone (1931.), profesor na Fakultetu filozofije i teologije Sveučilišta Salvador i jedan od glavnih učitelja Jorgea Bergoglija, kasnije pape Franje.

⁵⁰ Usp. Juan Carlos SCANNONE, Pope Francis and the Theology of the People, u: *Theological Studies*, 77 (2016.) 1, 118–135; Rafael LUCIANI, *Pope Francis and the Theology of the People*, New York, 2017.

⁵¹ Usp. Rafael LUCIANI, *Pope Francis and the Theology of the People*.

⁵² Usp. Juan Carlos SCANNONE, *Pope Francis and the Theology of the People*, 130.

⁵³ Također usp. EG 124 gdje se Papa u odnosu na »pučku mistiku« referira na dokument iz Aparecide.

stva i solidarnosti kao aktivne čimbenike prakticiranja bratstva, zajedništva i solidarnosti.

Zaključno se može istaknuti da su temu »stvaranja novog mentaliteta« ili promjene mentaliteta adresirali i prethodnici pape Franje. Tako Ivan Pavao II. govori da se promjena mentaliteta ili načina života u biblijskom rječniku naziva »obraćenje« koja označava zapravo odnos prema Bogu, prema počinjenom prijestupu, njegovim posljedicama pa stoga i prema bližnjemu, bilo kao pojedincu bio kao zajednici (usp. SRS 38). Papa Benedikt XVI. govori o nužnosti učinkovite »promjene mentaliteta« (CIV 51), kada govori o ekološkoj problematici te o zajedništvu s drugim ljudima u svrhu zajedničkog rasta (usp. CIV 51). Ono što su njegovi prethodnici označili kao »promjenu mentaliteta« u odnosu na solidarnost, papa Franjo će nazvati potrebom »stvaranja novog mentaliteta« (EG 188), čija je bit u zajedništvu koje u sebi odražava puninu sposobnosti čovjekove relacionalnost kako prema Bogu i sebi tako i prema bližnjima, što obuhvaća individualnu i strukturnu dimenziju.

2. Konceptualni model istraživanja

Cilj empirijskog dijela ovog rada jest proučiti stavove i utjecaje na stavove o solidarnosti i »stvaranju novog mentaliteta«, a time i njegove oznake, kod populacije mladih ljudi u Hrvatskoj. S obzirom na relacionalnost načela solidarnosti i važnost osobe, individualne razine, prikazane u teorijskom dijelu rada, empirijski dio će se orijentirati upravo na individualnu razinu na temelju konceptualizacije solidarnosti prema Arnu Anzenbacheru na:

- razinu *pravednosti* (pravne obveze) i razinu *dobrog života* (kreposti i obveze ljubavi, dobrovoljno-karitativni karakter)⁵⁴ i
- *socijalno-etičku* (društvene strukture, red i interakcije ali i karitativno-dijakonijske institucije, socijalni pokreti, nevladine organizacije) i *individualno-etičku* razinu (subjektivno moralna svijest kao npr. »čvrsta i postojana odlučnost« [SRS 38], prakticiranje pravnih propisa i dobrovoljno-karitativne obveze ljubavi, zalaganje za solidarno oblikovanje institucija).⁵⁵

⁵⁴ Ta je i podjela prisutna u *Kompendiju socijalnog nauka Crkve*, koji sistematizira solidarnost pod dvama komplementarnim aspektima: pod aspektom *socijalnog načela* (koje uređuje institucije, preobražuje »strukture grijeha« u strukture solidarnosti kroz zakone, tržišna pravila i propise) i pod aspektom *moralne kreposti* (koja nije samo osjećaj neodređene sućuti nego postojana i čvrsta odlučnost zauzeti se za opće dobro jer smo svi za sve odgovorni. Usp. PAPINSKO VIJEĆE »IUSTITIA ET PAX«, *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, br. 193.

⁵⁵ Usp. Arno ANZENBACHER, *Christliche Sozialethik*, 197–199.

Kao što je prikazano, u socijalnom nauku Crkve navedene razine nisu odvojene jedna od druge, nego su označene relacionalnošću. Stoga opća istraživačka pitanja empirijskog dijela glase: Kakvi su stavovi mladih u Hrvatskoj prema solidarnim i nesolidarnim oblicima djelovanja, promatrano na deskriptivnoj razini? Postoji li razlika između pojedinih religijskih grupa i nereligioznih u odnosu na solidarne i nesolidarne oblike djelovanja koji su istraživani u deskriptivnoj analizi? Utječu li religioznost i ekonomsko-politički prediktori (zadovoljstvo stanjem ekonomije i zadovoljstvo načinom na koji vlast obavlja posao) na stavove religiozno deklariranih mladih ispitanika o solidarnosti (pod vidom utjecaja na »stvaranja novog mentaliteta«)?

Empirijski dio rada temelji se na rezultatima hrvatskoga kvantitativnog istraživanja *Religija i ljudska prava* (2014.), koje je provedeno u sklopu međunarodnoga istraživačkog projekta *Religion and Human Rights* (2012. – 2019.), čiji je koordinator prof. ddr. Hans-Georg Ziebertz (Katedra za religioznu pedagogiju Katoličko-teološkog fakulteta Sveučilišta u Würzburgu, Njemačka), a voditelj istraživanja za Hrvatsku je prof. dr. sc. Gordan Črpić (Odjel za sociologiju, Hrvatsko katoličko sveučilište).⁵⁶

Kvantitativno istraživanje *Religija i ljudska prava* (2014.) je provedeno od 3. studenoga do 5. prosinca 2014. godine na području cijele Hrvatske. Uzorak se sastoji od 1.286 ispitanika u dobi od 17 do 19 godina, koji pohađaju 4. razred gimnazije u dvadeset županija. Uzorak je neprobabilistički te je kontroliran pomoću sljedećih varijabla: županija i srednja škola (gimnazija). S popisa gimnazija u Republici Hrvatskoj odaslan je poziv na sudjelovanje u istraživanju putem pošte u nekoliko gimnazija po županiji (ovisno o zastupljenosti u populaciji) te od onih koji su prihvatili suradnju (privolom ravnatelja te nastavnika u srednjim školama), slučajnim su odabirom izabrani 4. razredi u kojima su ankete provedene. U svakoj je županiji prikupljeno otprilike onoliko odgovora ispitanika koliko je u njoj u postotcima učenika 4. razreda gimnazije s obzirom na njihov ukupan broj u Republici Hrvatskoj (ili maksimalno s obzirom na odaziv u slučaju da je ta brojka odražavala postotak u populaciji). Upitnik je distribuiran i prikupljen kao individualan upitnik svim učenicima na razini razreda (najčešće na nastavi društveno-humanističkih predmeta ili sata razredne zajednice) koji su bili prisutni na nastavi na dan kada je provedeno istraživanje. Tri četvrtine (75,4%) ispitanika su imali 18 godina, jedna četvrtina

⁵⁶ Podatci o istraživanju *Religion and Human Rights* (2012. – 2019.) dostupni su na mrežnoj stranici Katedre za religioznu pedagogiju Katoličko-teološkog fakulteta Sveučilišta u Würzburgu. Usp. <http://www.rp.theologie.uni-wuerzburg.de/research/religion-and-human-rights-2012-2019/> (26. III. 2018.).

(23,4%) je bila godinu dana mlađa, a preostalih 1,2% su tek napunili 19 godina. Djevojke su zastupljene sa 63,6% (N=816) a mladići sa 36,4% (N=468). To je gotovo identično distribuciji u gimnazijama na nacionalnoj razini, gdje su djevojke zastupljene sa 62% a mladići sa 38%. Homogenost uzorka, koja se slaže s demografskom slikom Hrvatske, vidljiva je i prema materinjem jeziku jer je 99,1% ispitanika izjavilo da je hrvatski njihov materinji jezik, 93,4% ispitanika je izjavilo da su rođeni u Hrvatskoj, a 81% ispitanika je navelo da su njihovi i otac i majka porijeklom iz Hrvatske.

U empirijskoj obradi istraživačkog pitanja provedena je deskriptivna statistička analiza, testiranje razlike među grupama te višestruka regresija s kriterijskom varijablom solidarnosti a kao prediktori uključeni su religioznost te ekonomsko-politički prediktori (zadovoljstvo stanjem ekonomije i zadovoljstvo načinom na koji vlast obavlja posao). Religioznost je operacionalizirana na temelju višedimenzionalnog pristupa, koji su razvili Charles Y. Glock i Rodney Stark u sljedećih pet dimenzija: ideološka (vjerovanje), intelektualna (spoznaja), obredna (praksa), iskustvena i posljedična.⁵⁷ Sljedeći prediktor je zadovoljstvo trenutnim ekonomskim stanjem, koji je odabran zbog ekonomskog konteksta 2014. godine, a to je izrazito visoka stopa nezaposlenosti prema podacima administrativnih evidencija (22,4%)⁵⁸ te recesija, koja je u Hrvatskoj započela od 2008. godine. Taj prediktor je u obliku jedne varijable uključen u istraživanje *Religija i ljudska prava* (2014.). Posljednji prediktor je zadovoljstvo načinom kako vlast obavlja svoj posao, koji se u politologiji od 1960-ih godina proučava u kontekstu *specifičnog* podržavanja politike od strane građana. Kada se specifično podržavanje dugoročno ne uspijeva generirati, onda taj deficit ima negativne posljedice na primarni vid podržavanja a to je *difuzno* koje je važno za održavanje političkog sistema jer pomaže u nadvladavanju dugotrajnih kriza.⁵⁹ Taj prediktor je u obliku jedne varijable također uključen u istraživanje *Religija i ljudska prava* (2014.).

⁵⁷ Usp. Charles Y. GLOCK – Rodney STARK, *Religion and society in tension*, San Francisco, 1965., 20.

⁵⁸ Usp. DRŽAVNI ZAVOD ZA STATISTIKU REPUBLIKE HRVATSKE – PRIOPĆENJE, *Anketa o radnoj snazi. Aktivno stanovništvo u Republici Hrvatskoj u prvom tromjesečju 2014.*, Godina LI, Br. 9.2.7/1. Zagreb, 17. srpnja 2014. Priopćenje je dostupno na mrežnoj stranici: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2014/09-02-07_01_2014.htm (25. IX. 2017.).

⁵⁹ Usp. David EASTON, *A Systems Analysis of Political Life*, New York, 1965. Također usp. Gabriel A. ALMOND – Sidney VERBA, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Boston, 1965.; Angelika VETTER, *Zufriedenheit der Bürger mit politischen Institutionen und der Demokratie*, u: Jan W. van DETH – Markus TAU-SENDPFUNG (ur.), *Politik im Kontext: Ist alle Politik lokale Politik?*, Wiesbaden, 2013., 359–380, 359.

Na temelju konceptualnog modela postavljaju se četiri hipoteze koje će u empirijskom dijelu biti testirane:

H1 – Pretpostavljamo da će na deskriptivnoj razini mladi iskazivati većinsku potporu solidarnim oblicima djelovanja.

H2 – Pretpostavljamo postojanje statističke razlike u stavovima o solidarnosti kod religioznih i nereligioznih ispitanika.

H3 – Pretpostavljamo da će teška ekonomska situacija imati negativan utjecaj na stavove o solidarnosti kod mladih.

H4 – Pretpostavljamo da će obredna (praksa) i posljedična dimenzija religioznosti imati najjači utjecaj na stavove mladih o solidarnosti.

3. Empirijsko istraživanje

U empirijskom dijelu provedena je deskriptivna analiza, testiranje razlika među grupama i višestruka regresija, imajući u vidu teorijske zaključke o relacionalnosti načela solidarnosti u socijalnom nauku Crkve.

3.1. Deskriptivna statistička analiza

U ovom se poglavlju proučavaju stavovi mladih o solidarnim i nesolidarnim oblicima djelovanja, imajući u vidu da većinu ispitanika istraživanja *Religija i ljudska prava* (2014.) čine upravo katolici: 85,5% katolici, 0,8% ostali kršćani, 0,8% muslimani (sve tradicije), 0,2% Židovi, 0,2% budisti, 0,2% druge religiozne pripadnosti, 2,1% religiozni bez pripadnosti nekoj zajednici, 9,8% nereligiozni. U Tabeli 1. prikazani su stavovi o nekim oblicima solidarnog i nesolidarnog djelovanja.

Tabela 1: Deskriptivna analiza stavova o (ne)solidarnim oblicima djelovanja

	Uopće se ne slažem se % Ne slažem se %	Nisam siguran %	Slažem se U potpunosti se slažem %	N=
Često sam zabrinut/a za ljude koji su manje sretni od mene.	17,9	39,5	42,5	1282
Kada vidim da nekoga iskorištavaju, osjećam se kao da bih ga/ju trebao/la zaštititi.	5,1	16,5	78,4	1280

Tuđe nesreće obično me ne uznemiravaju previše.	62,5	26,2	11,3	1282
Kako bismo uspjeli u životu, ponekad je potrebno »gaziti« druge ljude.	68,6	15,5	15,9	1278

Izvor: *Religija i ljudska prava* (2014.)

Indikativni su rezultati koji ukazuju na visok postotak nesigurnih ispitanika i to u odnosu na zabrinutost za ljude koji su manje sretniji od mene (čak 39,5%) te kada je riječ o tome uznemiruju li tuđe nesreće ispitanike (26,2%). Viši postotak nesigurnih ispitanika ukazuje na mogući porast desolidarizacije. Najviše ispitanika podržava stav o potrebi zaštite nekoga koga vide da je iskorištavan (78,4%), dakle, riječ je o neposrednoj prilici koja očito djeluje na porast solidarnog djelovanja kod ispitanika. Kod nesolidarnog oblika djelovanja, gaženja drugih ljudi u svrhu ostvarivanja uspjeha, većina ga ne podržava (68,6%), ali je važno uočiti da 15,5% ispitanika nije sigurno a 15,9% se slaže s tom tvrdnjom. Ovi rezultati su bitan pokazatelj solidarne svijesti mladih s obzirom da solidarnost dolazi u pravni i društveni okvir ne samo preko političara u užem smislu nego i preko građana. Koliko je solidarno određeni pravni okvir oblikovan ovisi, dakle, i o solidarnoj svijesti samih građana.⁶⁰

3.2. Testiranje razlika među grupama

U svrhu dobivanja uvida postoji li između srednjih vrijednosti (medijana) pojedinih religijskih grupa i nereligioznih statistički značajna razlika u odnosu na četiri pitanja/varijable o (ne)solidarnim oblicima djelovanja koje su istraživane i u deskriptivnoj analizi, proveden je Kruskal-Wallisov H test.⁶¹ Formirane su sljedeće tri religijske grupe i četvrtu čine nereligiozni: 1. rimokatolici; 2. ostali kršćani⁶²; 3. druge religije i religiozni bez pripadnosti nekoj zajednici⁶³; 4. nereligiozni.

⁶⁰ Usp. Arno ANZENBACHER, *Christliche Sozialethik*, 200.

⁶¹ Provjera provedena pomoću Kolmogorov-Smirnovljevog testa (s N = 1282) je pokazala da se ni jedna od tih četiriju varijabli ne distribuira normalno (p < 0,001) te je stoga primijenjen neparametrijski Kruskal-Wallisov H test.

⁶² Toj skupini pripadaju: protestanti, pravoslavci, anglikanci, pentekostalci, pripadnici druge kršćanske tradicije.

⁶³ Toj skupini pripadaju: muslimani, suniti, šijiti, alaviti, pripadnici druge islamske tradicije, Židovi, budisti, hinduisti, druge religiozne pripadnosti, religiozni bez pripadnosti nekoj zajednici.

Tabela 2: Rezultati usporedbe pomoću Kruskal-Wallisovog H testa

Varijabla (tvrdnja)	Religijska skupina ispitanika	N ₁ N ₂ N ₃ N ₄	Sredine rangova	H vrijednost	df	p ¹⁾
Često sam zabrinut/a za ljude koji su manje sretni od mene.	rimokatolici ostali kršćani druge religije nereligiozni	1094 11 45 125	640,50 612,45 609,86 628,48	0,508	3	0,917
Kada vidim da nekoga iskorištavaju, osjećam se kao da bih ga/ju trebao/la zaštititi.	rimokatolici ostali kršćani druge religije nereligiozni	1093 11 44 125	643,45 541,95 609,51 598,67	3,231	3	0,357
Tuđe nesreće obično me ne uznemiravaju previše.	rimokatolici ostali kršćani druge religije nereligiozni	1095 11 44 125	630,31 625,27 603,27 718,48	7,802	3	0,050*
Kako bismo uspjeli u životu, ponekad je potrebno »gaziti« druge grupe/ljude.	rimokatolici ostali kršćani druge religije nereligiozni	1090 11 45 125	622,05 693,41 810,86 689,62	16,328	3	0,001***

* statistička značajnost do 5%; ** statistička značajnost do 1%; *** statistička značajnost do 0,1%

Rezultati pokazuju da je statistički značajna sredina rangova između nereligioznih i drugih triju religijskih skupina s obzirom na tuđe nesreće koje ispitanika ne uznemiruju previše što znači da navedenu tvrdnju nereligiozna skupina ispitanika najviše prihvaća u odnosu na ostale tri religijske skupine koje ju manje prihvaćaju. Također statistički značajna razlika ($p = 0,001$) postoji i s obzirom na tvrdnju da je za uspjeh u životu ponekad potrebno »gaziti« druge ljude koju najviše prihvaća skupina drugih religija, a manje ostale tri religijske skupine. Dakle, religijska pripadnost ili nepripadnost imaju utjecaj na stavove o solidarnom i nesolidarnom djelovanju na individualno-etičkoj razini.

3.3. Višestruka regresijska analiza

S obzirom na rezultate H testa u odnosu na utjecaj religijske (ne)pripadnosti na stavove o solidarnom djelovanju, u višestrukoj regresiji proučavat će se korelacija između kriterijske varijable solidarnosti (Važno mu/joj je pomaganje ljudima oko sebe. Želi se pobrinuti za njihovu dobrobit) i prediktorskog sklopa

religioznosti⁶⁴ te dva ekonomsko-politička prediktora⁶⁵ s ciljem dobivanja uvida koji prediktor najviše utječe na stavove o solidarnosti a time i na »stvaranje novog mentaliteta«. Višestruka regresija bit će provedena na religiozno deklariranim ispitanicima.⁶⁶ U sljedećoj tabeli prikazane su analizom dobivene vrijednosti regresijskih koeficijenata:

Tabela 3: Kriterij: Važnost pomaganja ljudima oko sebe i briga za njihovu dobrobit
Koeficijenti^a

		Nestandardizirani koeficijenti		Standardizirani koeficijenti	t	Sig.
		B	Standardna pogreška	Beta		
	(Konstanta)	3,823	,219		17,491	,000
X ₁ – Ideološka dimenzija (vjerovanje)	Vjerujem da je Bog temelj svega što postoji.	0,38	,041	,045	,918	,359
X ₂ – Intelektualna dimenzija (spoznaja)	Koliko često razmišljate o religijskim pitanjima?	,092	,033	,100	2,754	,006
X ₃ – Obredna dimenzija (praksa)	Koliko često sudjelujete u religijskim službama u crkvi ili džamiji ili na drugom mjestu?	,013	,028	,018	,485	,628
X ₄ – Iskustvena dimenzija	Osjećam iskustvo osobne povezanost s Bogom.	,136	,042	,153	3,225	,001

⁶⁴ X₁ ideološke dimenzije – vjerovanje (Vjerujem da je Bog temelj svega što postoji), X₂ intelektualne dimenzija – spoznaja (Koliko često razmišljate o religijskim pitanjima?), X₃ obredne dimenzija – praksa (Koliko često sudjelujete u religijskim službama u crkvi ili džamiji ili na drugom mjestu?), X₄ iskustvene dimenzije (Osjećam iskustvo osobne povezanosti s Bogom), X₅ posljedične dimenzije (Koji je Vaš stav o izjavi: »Moja religija ili svjetonazor imaju velik utjecaj na moj svakodnevni život?«).

⁶⁵ X₆ Zadovoljstvo stanjem ekonomije (Koliko ste zadovoljni trenutnim stanjem ekonomije u Hrvatskoj?), X₇ Zadovoljstvo načinom na koji vlast obavlja posao (Koliko ste zadovoljni načinom na koji hrvatska vlast obavlja svoj posao?).

⁶⁶ N = 938.

X ₅ – Posljedična dimenzija	Koji je Vaš stav o izjavi: »Moja religija ili svjetonazor imaju velik utjecaj na moj svakodnevni život?« *rekodirano ⁶⁷	,068	,058	,050	1,181	,238
X ₆ – Zadovoljstvo stanjem ekonomije u Republici Hrvatskoj	Koliko ste zadovoljni trenutnim stanjem ekonomije u Hrvatskoj?	–,046	,054	–,033	–,856	,392
X ₇ – Zadovoljstvo načinom na koji vlast obavlja posao	Koliko ste zadovoljni načinom na koji hrvatska vlast obavlja svoj posao?	–,052	,053	–,038	–,995	,320

Izvor: Religija i ljudska prava (2014.)

Rezultati pokazuju da su u navedenom modelu sa sedam nezavisnih varijabli statistički značajne dvije nezavisne varijable ($p < 0,05$): X₂ – Intelektualna dimenzija (spoznaja) i X₄ – Iskustvena dimenzija. U ANOVA tabeli dobiveni rezultati ($F = 11,369$ $p < 0,001$) pokazuju značajnost koeficijenta korelacije. Koeficijent determinacije (R^2) je 0,089 što znači da je vezom između promatrane zavisne varijable Y i nezavisnih varijabli X₂ i X₄ objašnjeno 8,9% odstupanja (varijacija). U određenoj mjeri rezultati upućuju da je pomaganje ljudima oko sebe i briga za njihovu dobrobit važnija onim mladim vjernicima koji češće razmišljaju o religijskim pitanjima te onima koji više osjećaju iskustvo osobne povezanosti s Bogom.

Od svih prediktora ni ekonomska situacija ni zadovoljstvo kako vlast obavlja svoj posao ni većina prediktora religioznosti nemaju utjecaj na solidarnost, nego samo navedene dvije dimenzije religioznosti. To ukazuje na činjenicu da kod mladih najveći utjecaj na »stvaranje novog mentaliteta« imaju ne vanjski faktori, nego tzv. unutarnji, pokretački faktori za solidarno djelovanje. To su teološki izvori solidarnosti koji su sadržani u objavi⁶⁸ i njihovo poznavanje koji zajedno s iskustvenom dimenzijom kod mladih imaju te mogu i dalje

⁶⁷ Rekodiranjem su spojene grupe »uopće se ne slažem« s grupom »ne slažem se«. Također su spojene grupe »slažem se« i »u potpunosti se slažem«. Jedino je srednja grupa odgovora (»nisam siguran«) ostala nespojena. Dakle, pet originalnih vrijednosti (1 do 5) zamijenjeno je trima izvedenim vrijednostima (1 do 3).

⁶⁸ Ostala dva izvora socijalnog nauka Crkve, a time i kršćanskog mišljenja i djelovanja su etika i društvene znanosti. Usp. Ingeborg GABRIEL, Grundzüge und Positionen katholischer Sozialethik, 133–136.

imati najveći utjecaj na solidarnu praksu. Dakle, zajedništvo s Bogom se pozitivno odražava na zajedništvo s bližnjima.

Zaključak

U socijalnom nauku Crkve načelo solidarnosti je bitno označeno relacionalnošću između individualne i strukturalne razine, a ona je temelj socijalnog govora trojice posljednjih papa, kako je prikazano u tri modela: 1. osoba i struktura; 2. ljubav i pravednost te bratstvo; 3. osoba i zajedništvo. Papa Franjo ističe potrebu »stvaranja novog mentaliteta« (EG 188) u odnosu na solidarnost, čija je bit u zajedništvu s obzirom na teološku datost čovjeka »slike Božje« koji je sposoban graditi zajedništvo s Bogom, sobom i bližnjima. Time Papa adresira izvore solidarnosti i njezinu relacionalnost. Čovjek kao subjekt solidarnosti upućen je na njezine teološke izvore i gledajući s društvene strane, važnost osobe u načelu solidarnosti je, kako Arno Anzenbacher ističe, nezamjenjiva. Društvo koje je desolidarizirano i orijentirano primarno na partikularne interese i posjede neće biti u stanju garantirati solidarnost u društvenom sustavu. Iako princip solidarnosti socijalno-etički cilja prema oblikovanju institucionalnog okvira, on stoji u ključnoj relaciji sa socijalnom ljubavi, s moralnim vidom solidarne svijesti. Solidarnost koja je garantirana u pravnim i drugim strukturama uvijek je potrebna obnove⁶⁹ i tu je od presudne važnosti doprinos pojedinaca koji stoje u relaciji sa strukturama.

U empirijskom dijelu rada od četiriju postavljenih hipoteza dvije su potvrđene a dvije su opovrgnute. H1 – većinska potpora solidarnim oblicima djelovanja na deskriptivnoj razini je potvrđena, osim u slučaju *zabrinutosti za ljude koji su manje sretni od mene*, gdje je uočen visok postotak nesigurnih (39,5%) a i kod drugih varijabli je također uočen veći postotak nesigurnih. H2 – tvrdnja o postojanju statističke razlike u stavovima o solidarnosti kod religioznih i nereligioznih ispitanika je potvrđena. H3 – tvrdnja o negativnom utjecaju ekonomske situacije na stavove o solidarnosti kod mladih je opovrgnuta jer taj prediktor u višestrukoj regresiji nije bio statistički značajan. H4 – tvrdnja o najjačem utjecaju dviju dimenzija religioznosti (obredna – praksa i posljedična) na stavove o solidarnosti kod mladih je opovrgnuta s obzirom da u određenoj mjeri rezultati upućuju da utjecaj imaju intelektualna dimenzija (spoznaja) i iskustvo. Ti rezultati su važni za socijalni nauk Crkve, osobito kada je riječ o mladim vjernicima od kojih većinu čine upravo katolici, a taj je da mladi nisu

⁶⁹ Usp. Arno ANZENBACHER, *Christliche Sozialethik*, 200.

nesolidarni, čime se održava tendencija koja je registrirana u sklopu Europskog istraživanja vrednota (2008.) da mladi pokazuju blago veću spremnost brige ne samo za sebe već i za druge⁷⁰ ali kao što istraživanje *Religija i ljudska prava* (2014.) pokazuje, neodlučni su i to u zamjetnom postotku (39,5%). Rezultat koji treba uzeti u obzir u socijalnom nauku Crkve jest da vanjski faktori kao gospodarska situacija, zadovoljstvo političkom vlasti pa i neke dimenzije religioznosti⁷¹ ne utječu na solidarnost kod mladih, nego u određenoj mjeri to čine dvije dimenzije religioznosti, a to su intelektualna dimenzija (spoznaja) i iskustvo. Upravo te dvije dimenzije religioznosti ukazuju koje oznake sadrži »stvaranje novog mentaliteta« kod mladih u odnosu na solidarnost u hrvatskom kontekstu. Mladi u tim dimenzijama adresiraju ne samo teološke izvore socijalnog nauka Crkve i načela solidarnosti nego i relacionalnost solidarnosti kako su to trojica papa naglašavala. Za solidarno djelovanje *ad extra* prema mladima potrebni su ti teološki temelji i izvor *ad intra* te u tom smjeru treba tražiti rješenje za viši postotak neodlučnih kada je riječ o solidarnim oblicima djelovanja. Time je potvrđena ne samo važnost osobe nego i relacionalnost načela solidarnosti jer prema socijalnom nauku Crkve solidarnost kao načelo na socijalno-etičkoj razini stoji u bitnoj vezi s ljubavi, moralnom svijesti o solidarnosti koju je potrebno obnavljati. Zbog te činjenice nužno je upućena na individualno-etičku razinu koja i sama treba izvore i temelje koji pokreću »stvaranje novog mentaliteta«, kako mladi ukazuju, a koji se onda očituje ne samo u stavovima nego i na društvenoj i strukturalnoj razini konkretne solidarne prakse.

⁷⁰ Usp. Stjepan BALOBAN – Gordan ČRPIĆ – Ivan ŠTENGL, *Desolidarizacija hrvatskog društva*, 578.

⁷¹ Komparativno novi rezultat u odnosu na Europsko istraživanje vrednota je da obredna dimenzija religioznosti (pohađanje vjerskih obreda) ne utječe na solidarnost. Upravo je ta dimenzija 2008. godine pozitivno korelirana sa solidarnošću. Usp. *Isto*, 583.

Summary

**SOLIDARITY AND THE »CREATION OF A NEW MINDSET«
ACCORDING TO THE SOCIAL TEACHING OF THE CHURCH:
A THEORETICAL AND EMPIRICAL APPROACH**

Marijana KOMPES

Chair of Theology, Catholic University of Croatia
Ilica 242, HR – 10 000 Zagreb
marijana.kompes@unicath.hr

In the Apostolic Exhortation Evangelii gaudium (2013), Pope Francis points out that solidarity »presumes [...], the creation of a new mindset which thinks in terms of community and the priority of the life of all over the appropriation of goods by a few« (EG, No. 188). Building on the mentioned theological basis, this paper explores the principle of solidarity, while taking into consideration the division of ethical space to the field of justice (structural level) and good life (individual level) within the scope of modern natural law and the impact of this division on solidarity. The argument of relationality of the solidarity principle is adopted from the perspective of social teaching of the Church; an explanation is given for the relational aspects of solidarity, which were established by Pope John Paul II (person and structure), elaborated by Pope Benedict XVI (love, justice and fraternity) and contextualized by Pope Francis (person and community) under the aspect of »creating a new mindset« in relation to solidarity. The empirical part of the paper explores the relationality of solidarity within the Croatian context, and it is based on the Croatian study »Religion and Human Rights« (2014), which was conducted within the scope of the international programme »Religion and Human Rights« (2012–2019). Among other things, the results show that the respondents are increasingly unsure when it comes to solidary forms of action and, in a certain sense, the positive impact of religiosity on solidarity.

Keywords: *solidarity, social teaching of the Church, relationality of solidarity, new mindset, Pope Francis, person, community, religiosity.*